ગુજરાતનો

આદિવાસી ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ

સંપાદકો

પ્રિ. ડૉ. અભય પરમાર

ડૉ. અમૃત ઠાકોર, ડૉ. અરુણ વાઘેલા, પ્રા. શકુન્તલા બલાત

CamScanner

Gujarat no Adivasi Itihas ane Sanskruti

by

Prin. Dr.Abhay Parmar, Dr. Amrut Thakor,
Dr. Arun Vaghela, Prof. Shakuntala Balat

આવૃત્તિ : પ્રથમ, ૨૦૨૨

કૃતિ સ્વામિત્વ : પ્રિ. ડૉ. અભય પરમાર
ડૉ. અમૃત ઠાકોર
ડૉ. અરૂણ વાઘેલા
પ્રા. શકુન્તલા બલાત

ISBN : 978-93-93672-00-1

કિંમત : ૧૮૯૫.૦૦

પ્રકાશક : ભારતીય સાહિત્ય સદન,
ઈન્દ્રા કોલોની, પ્રેમનગર,
આબુ રોડ – ૩૦૭૦૨૬
E-mail : bhartiysahityasadan@gmail.com
Contact : +91 94614 51144,
+91 9228224598

CamScanner

અનુક્રમ

- નિવેદન — ડૉ. અભય પરમાર
- સંપાદકીય — અમૃત ઠાકોર, અરુણ વાઘેલા, શકુન્તલા બલાત

૧.	ग्राम्य-आदिवासी क्षेत्रों में शिक्षाः दशा एवं दिशा — डॉ. अभय परमार	૧
૨.	भारत की जनजातियाँ —डॉ. सुरेश मिश्र	૭
૩.	પંચમહાલમાં નાયક ચળવળ (ઈ.સ. ૧૮૩૮-૧૮૬૮) — ડૉ. અરુણ વાઘેલા	૨૦
૪.	આદિવાસી શિક્ષણનાં સવાસો વર્ષ — ડૉ. વિદ્યુત જોષી	૫૬
૫.	દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં સામાજિક પરિવર્તનઃ પરિબળો અને દિશાઓ, ૧૮૭૦-૧૯૩૦ — પ્રિ.ડૉ. જગદીશભાઈ ચૌધરી	૬૮
૬.	ભીલોની ઉત્પત્તિ, ભીલ રાજાઓ અને રાજ્યો — ડૉ. અમૃત ઠાકોર	૭૮
૭.	સયાજીરાવ ગાયકવાડની આદિવાસી વિકાસની પ્રવૃતિઓ (૧૮૮૫ થી ૧૯૩૬) — પ્રા. ચંદુભાઈ સી. ચૌધરી	૮૬
૮.	આદિવાસી શિક્ષણ અને ઠક્કરબાપા— ડૉ. પંકજભાઈ શ્રીમા	૯૭
૯.	ઠક્કરબાપા અને આદિવાસી કલ્યાણ પ્રવૃત્તિ — પ્રા. બાબુભાઈ જે. દેસાઈ	૧૦૩
૧૦.	આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણ માં "આનંદી" સંસ્થાનું યોગદાન — ડૉ. મેઘના એન. વૈશંપાયન	૧૧૦
૧૧.	"આઝાદીની લડતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના આદિવાસીઓનો બળવો અને દુઢવાવ હત્યાકાંડ" — ડૉ. શૈ	૧૨૦
૧૨.	ગોવિંદગુરૂ અને ભગત ચળવળ : એક અભ્યાસ — ડૉ. સુરેશભાઈ સી. પટેલ	૧૨૭

CamScanner

ભીલોની ઉત્પત્તિ, ભીલ રાજાઓ અને રાજ્યો

ડૉ. અમૃત ઠાકોર

આદિવાસી સમાજ ભારતનો સૌથી પ્રાચીન સમાજ છે. ભારત ભૂમિના વિશાળ ભૂભાગ પર આદિમકાળ થી વસવાટ કરતા માનવોના એ વંશજો છે. તેજ અહીંના મૂળ આદિમ નિવાસી પાષણકાલીન માનવો છે. ભારત ભૂમિ પર અનેક વિદેશી પ્રજાઓનું આગમન થયું તે પહેલા સમસ્ત ભારત નિષાદવંશી (પ્રોટોઓસ્ટ્રોલોઇડ) માનવો થી આબાદ હતું. તેમની મુખ્ય જાતિના આધારે તેમને નિષાદ કે કોલ કહેવામાં આવે છે. તેઓ સભ્યતામાં આગળ વધી શક્યા નથી આજે પણ તેમના વંશજો ભારતમાં મધ્ય, પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં અલ્પ વિકસીત રૂપમાં જોવા મળે છે. કોલ ઉપરાંત ભીલ, સંથાલ, મુંડા તેમની પ્રસિધ્ધ જાતિઓ છે.

ભારતના અતિપ્રાચીન ગણાતા વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આદિવાસી પ્રજાઓ માટે નિષાદ, પુલિંદ, શબર, દાસ, દસ્યુ, નાગ, અસુર, રાક્ષસ, દૈત્ય, કિરાત, માતંગ, વનૈચર, લુબ્ધક, વ્યાઘ, આંભીર, ભીલ, ધીવર, કૈવર્ત વગેરે નામો મળે છે. આજ માનવો આજના આદિવાસી ભીલોના પૂર્વજ હતા સિંધુ સંસ્કૃતિના ઉત્પનનથી જે 'શિવ' અને 'નાગ' પૂજાના અવશેષ મળ્યા છે, તેના પરથી એમ કહી શકાય કે સિંધુ સંસ્કૃતિનો માનવ નિષાદ ભીલ જાતીનો હતો પ્રસિધ્ધ વિદ્વાન ભાંડારકર 'શિવ'ને પ્રાચીન નિષાદ ભીલ સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધિત માને છે.

બિસપ હેબર ના સંદર્ભ સાથે કર્નલ વોટશન કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહમાં નોંધે છે કે કોળીઓ તથા ભીલો મધ્ય તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ હતા. (પૃ.૯૦)

CamScanner

आदिवासी साहित्य :

संवेदना और अस्मिता के स्वर

सम्पादक

डॉ. धीरज भाई वणकर

डॉ. अमितभाई एन. पटेल

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamSca

आदिवासी साहित्य : संवेदना और अस्मिता के स्वर

संपादक

डॉ. धीरज भाई वणकर
हिन्दी विभागाध्यक्ष

डॉ. अमितभाई एन. पटेल
असिस्टेंट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग

जी.एल.एस. (सद्‌गुणा एण्ड बी.डी.)
कॉलेज फॉर गर्ल्स, अहमदाबाद (गुजरात)

ज्ञान प्रकाशन

प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता

7/202, एल.आई.जी. आवास विकास, हंसपुरम्, नौबस्ता, कानपुर–208021

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamSca

I.S.B.N. : 978-81-950506-4-2

पुस्तक : आदिवासी साहित्य : संवेदना और अस्मिता के स्वर
संपादक : डॉ. धीरज भाई वणकर, डॉ. अमितभाई एन. पटेल
प्रकाशक : ज्ञान प्रकाशन
7/202, एल.आई.जी. आवास विकास,
हंसपुरम, नौबस्ता, कानपुर–208 021 (उ.प्र.)
08004516501, 08299329709 (Mob.)
Email : gyanprakashankanpur@gmail.com
संस्करण : सन् 2022
मूल्य : ₹ 775/- मात्र
शब्द–सज्जा : च्वाइस कंप्यूटर ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक : पूजा ऑफसेट, कानपुर–12

Aadiwasi Sahitya : Samvedna Aur Asmita Ke Swar
Edited by Dr. Dhiraj Bhai Wadkar & Dr. Amit Bhai Patel
Price : Rupees Seven Hundred Seventy Five Only

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamSca

14. 'जंगल जहाँ शुरु होता है' में व्यक्त आदिवासियों की जद्दोजहद 143
डॉ. रवि अमीन

15. आदिवासी विमर्श और हिंदी उपन्यास 150
डॉ. धनंजय चौहाण

16. आदिवासी समाज और हिंदी आदिवासी उपन्यास 159
डॉ. किंगसन सिंह पटेल

17. आदिवासी महानायक गोविंदगुरु की संघर्ष गाथा वाया 'धूणी तपे तीर' 169
डॉ. मीना बंजारा

18. आदिवासी आग्नेय गाथा : 'मगरी मानगढ़' 178
डॉ. गायत्रीदेवी जे. लालवानी

19. 'धरती आबा' नाटक में बिरसा मुंडा की संघर्ष गाथा 185
डॉ. एन. टी. गामीत

20. 21वीं सदी की हिंदी कहानी में आदिवासी विमर्श 195
डॉ. ईश्वरभाई राठवा

21. घुमंतू गोरबंजारा जनजाति : साहित्य भाषा और दर्शन 209
डॉ. सूरज बडत्या

22. लोक–गीत व लोक कथाओं में वर्णत सीता–कथा 215
डॉ. उत्तम पटेल

23. आदिवासी संस्कृति की धरोहर : 'याहा मोगी माता का मंदिर' 226
डॉ. जशवंतभाई पंड्या

24. परम्परा और पहचान के संकट से जूझता आदिवासी 232
डॉ. रवि अमीन

25. जल, जंगल, जमीन से बेदखल आदिवासियों की पीड़ा 238
उषाकिरण आत्राम

26. बंजारा लोकसाहित्य: प्रकृति चित्रण परिस्थिति की और पर्यावरण के संदर्भ में 246
डॉ. गिरीश एन. बंजारा

27. आदिवासी अस्मिता और अस्तित्व : चिंतन के विविध आयाम 249
रतनलाल

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamSca

20

21वीं सदी की हिन्दी कहानी में आदिवासी विमर्श

✍ डॉ. ईश्वरभाई राठवा*

मानव जीवन में कहानी की परंपरा काफी प्राचीन है ऐसा लगता है कि मनुष्य जन्म के साथ ही कहानी का भी जन्म हुआ होगा। दूसरे शब्दों में कहें तो कहानी कहने और सुनने की प्रवृत्ति हमारे यहाँ तो बहुत आदिम है ही लेकिन यह बात सिर्फ भारत के लिए ही नहीं बल्कि प्रायः समग्र विश्व के उपलब्ध प्राचीन साहित्य के लिए भी लागू पड़ती है। अतएव जिस प्रकार गीत गाना और सुनना मनुष्य के स्वभाव के अंतर्गत आता है, ठीक उसी प्रकार कहानी कहना और सुनना भी मनुष्य की आदिम प्रकृति है। या यूं कहा जाय कि दुनिया की तमाम सभ्य– असभ्य जातियों कहानियों का प्रचलन पुरातन काल से अबाध गति से चलता आ रहा हैं। कहानी हिन्दी साहित्य की प्राचीनतम विधा है, इसमें कोई दो राय नहीं है। पुराण, महाभारत, पंचतंत्र, बैताल पच्चीसी जातक कथाएँ आदि कई प्राचीन ग्रंथों में ऐसी हजारों कहानियाँ भरी पड़ी है, जिन्हें हमने या तो पढ़ा है या सुना है। इन कहानियों को पढ़ने से एक तरफ जहाँ हमारा मनोरंजन होता था, तो दूसरी तरफ तरह–तरह की शिक्षा और उपदेश भी प्राप्त होता था। अतः निश्चित ही वे कहानियाँ भी हमारी परंपरा का एक महत्वपुर्ण हिस्सा है, लेकिन वर्तमान में हम जिस कहानी नामक साहित्यिक विधा को परिभाषित कर रहे है वह पुरानी कहानियों से नितांत भिन्न है। हिन्दी कहानी का वास्तविक आरंभ बीसवी शताब्दी के प्रथम दशक से ही माना गया है तात्पर्य यह कि आज की हिन्दी कहानी का इतिहास अधिक पुराना नहीं है। या यों कहा जाय कि आधुनिक हिन्दी कहानी की विकास यात्रा को करीबन सौ साल ही हुए है। इन्सान के लिए यह उम्र बहुत ज्यादा हो सकती है, किन्तु किसी साहित्यिक विधा के लिए यह कतई अधिक नहीं है। अतः यह स्थापित सत्य है कि कविता की तुलना में कहानी की उम्र चाहे बहुत छोटी रही है लेकिन इसका जो बहुआयामी रूप आज विकसित होकर हमारे समक्ष उभरा है वह विश्व की

* एसोसिएट प्रोफेसर, आदिवासी आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज, संतरामपुर

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamSca

ગુજરાતનો

આદિવાસી ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ

સંપાદકો

પ્રિ. ડૉ. અભય પરમાર

ડૉ. અમૃત ઠાકોર, ડૉ. અરુણ વાઘેલા, પ્રા. શકુન્તલા બલાત

CamScanner

Gujarat no Adivasi Itihas ane Sanskruti

by

Prin. Dr.Abhay Parmar, Dr. Amrut Thakor,
Dr. Arun Vaghela, Prof. Shakuntala Balat

આવૃત્તિ : પ્રથમ, ૨૦૨૨

કૃતિ સ્વામિત્વ : પ્રિ. ડૉ. અભય પરમાર
ડૉ. અમૃત ઠાકોર
ડૉ. અરૂણ વાઘેલા
પ્રા. શકુન્તલા બલાત

ISBN : 978-93-93672-00-1

કિંમત : ૧૮૯૫.૦૦

પ્રકાશક : ભારતીય સાહિત્ય સદન,
ઈન્દ્રા કોલોની, પ્રેમનગર,
આબુ રોડ – ૩૦૭૦૨૬
E-mail : bhartiysahityasadan@gmail.com
Contact : +91 94614 51144,
+91 9228224598

CamScanner

અનુક્રમ

- નિવેદન — ડૉ. અભય પરમાર
- સંપાદકીય — અમૃત ઠાકોર, અરુણ વાઘેલા, શકુન્તલા બલાત

૧.	ग्राम्य-आदिवासी क्षेत्रों में शिक्षाः दशा एवं दिशा — डॉ. अभय परमार	૧
૨.	भारत की जनजातियाँ —डॉ. सुरेश मिश्र	७
૩.	પંચમહાલમાં નાયક ચળવળ (ઈ.સ. ૧૮૩૮-૧૮૬૮) — ડૉ. અરુણ વાઘેલા	૨૦
૪.	આદિવાસી શિક્ષણનાં સવાસો વર્ષ — ડૉ. વિદ્યુત જોષી	૫૬
૫.	દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં સામાજિક પરિવર્તન: પરિબળો અને દિશાઓ, ૧૮૭૦-૧૯૩૦ — પ્રિ.ડૉ. જગદીશભાઈ ચૌધરી	૬૮
૬.	ભીલોની ઉત્પત્તિ, ભીલ રાજાઓ અને રાજ્યો — ડૉ. અમૃત ઠાકોર	૭૮
૭.	સયાજીરાવ ગાયકવાડની આદિવાસી વિકાસની પ્રવૃતિઓ (૧૮૮૫ થી ૧૯૩૬) — પ્રા. ચંદુભાઈ સી. ચૌધરી	૮૬
૮.	આદિવાસી શિક્ષણ અને ઠક્કરબાપા— ડૉ. પંકજભાઈ શ્રીમા	૯૭
૯.	ઠક્કરબાપા અને આદિવાસી કલ્યાણ પ્રવૃત્તિ — પ્રા. બાબુભાઈ જે. દેસાઈ	૧૦૩
૧૦.	આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણ માં "આનંદી" સંસ્થાનું યોગદાન — ડૉ. મેઘના એન. વૈશંપાયન	૧૧૦
૧૧.	"આઝાદીની લડતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના આદિવાસીઓનો બળવો અને દુઢવાવ હત્યાકાંડ" — ડૉ. શૈ	૧૨૦
૧૨.	ગોવિંદગુરૂ અને ભગત ચળવળ : એક અભ્યાસ — ડૉ. સુરેશભાઈ સી. પટેલ	૧૨૭

CamScanner

ભીલોની ઉત્પત્તિ, ભીલ રાજાઓ અને રાજ્યો

ડૉ. અમૃત ઠાકોર

આદિવાસી સમાજ ભારતનો સૌથી પ્રાચીન સમાજ છે. ભારત ભૂમિના વિશાળ ભૂભાગ પર આદિમકાળ થી વસવાટ કરતા માનવોના એ વંશજો છે. તેજ અહીંના મૂળ આદિમ નિવાસી પાષણકાલીન માનવો છે. ભારત ભૂમિ પર અનેક વિદેશી પ્રજાઓનું આગમન થયું તે પહેલા સમસ્ત ભારત નિષાદવંશી (પ્રોટોઓસ્ટ્રોલોઇડ) માનવો થી આબાદ હતું. તેમની મુખ્ય જાતિના આધારે તેમને નિષાદ કે કોલ કહેવામાં આવે છે. તેઓ સભ્યતામાં આગળ વધી શક્યા નથી આજે પણ તેમના વંશજો ભારતમાં મધ્ય, પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં અલ્પ વિકસીત રૂપમાં જોવા મળે છે. કોલ ઉપરાંત ભીલ, સંથાલ, મુંડા તેમની પ્રસિધ્ધ જાતિઓ છે.

ભારતના અતિપ્રાચીન ગણાતા વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આદિવાસી પ્રજાઓ માટે નિષાદ, પુલિંદ, શબર, દાસ, દસ્યુ, નાગ, અસુર, રાક્ષસ, દૈત્ય, કિરાત, માતંગ, વનૈચર, લુબ્ધક, વ્યાઘ, આંભીર, ભીલ, ધીવર, કૈવર્ત વગેરે નામો મળે છે. આજ માનવો આજના આદિવાસી ભીલોના પૂર્વજ હતા સિંધુ સંસ્કૃતિના ઉત્પન્નથી જે 'શિવ' અને 'નાગ' પૂજાના અવશેષ મળ્યા છે, તેના પરથી એમ કહી શકાય કે સિંધુ સંસ્કૃતિનો માનવ નિષાદ ભીલ જાતીનો હતો પ્રસિધ્ધ વિદ્વાન ભાંડારકર 'શિવ'ને પ્રાચીન નિષાદ ભીલ સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધિત માને છે.

બિસપ હેબર ના સંદર્ભ સાથે કર્નલ વોટશન કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહમાં નોંધે છે કે કોળીઓ તથા ભીલો મધ્ય તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ હતા. (પૃ.૯૦)

CS CamScanner

आज़ादी का अमृत महोत्सव

આઝાદીના ઇતિહાસમાં વિસરાયેલા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ

પંચમહાલ જિલ્લાના વિશેષ સંદર્ભે

આવકાર

પ્રો. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણ

કુલપતિશ્રી, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

સંપાદક

ડૉ. સુરેશ સી. પટેલ

ISBN : 978-81-925293-8-7

શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

CamScanner

આઝાદીના ઈતિહાસમાં વિસરાયેલા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ : પંચમહાલ જિલ્લાના વિશેષ સંદર્ભે

Aazadi na Itihasma visrayela Swatantrya senanio : Panchmahal jilllana vishesh sandarbhe

© શ્રી ગોવિંદ ગુરૂ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

વર્ષ : ૨૦૨૨

પ્રત : ૫૦૦

કિંમત : ૨૫૦/-

સંપાદક ::
ડૉ.સુરેશ સી. પટેલ
શેઠ પી. ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,
ગોધરા

પ્રકાશક :
ડૉ.અનિલભાઈ એસ. સોલંકી
કુલસચિવશ્રી,
શ્રી ગોવિંદ ગુરૂ યુનિવર્સિટી,
ગોધરા-૩૮૯ ૦૦૧
ફોન : ૦૨૬૭૨-૨૫૫૧૦૧
ઈ-મેઈલ : office@sggu.ac.in
વેબસાઈટ :www.sggu.ac.in

ISBN : 978-81-925293-8-7

મુદ્રક :
શ્રી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સદ્ગુરુ કોમ્પલેક્ષ પાછળ, ઘાનકાવાડ,
ગોધરા-૩૮૯૦૦૧
મો. ૯૮૨૫૦ ૧૯૯૯૧

અનુક્રમણિકા

૧	હિંદ છોડો આંદોલનમાં દાહોદની મહિલાઓનું પ્રદાન	ડો. મેઘના એન. વૈશંપાયન	૩
૨	ગોવિંદગુરૂની ભગત ચળવળની આદિવાસી સમાજ જીવન પર અસર – એક અભ્યાસ	ડો. સુરેશભાઈ સી. પટેલ	૧૪
૩	પંચમહાલ ગોધરાના સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી ચંપકલાલ હિંમતલાલ દેસાઈ	પ્રો. બાબુભાઈ એચ. પરમાર	૨૪
૪	૧૯૪૨ ની હિંદ છોડો ચળવળમાં દલાભાઈ રયજીભાઈ પરમારનું સ્વાતંત્ર્ય સેનાની તરીકે પ્રદાન	ડો. કનુભાઈ એફ.પરમાર	૩૧
૫	૧૮૫૭ના વિપ્લવ અને પંચમહાલનો આદિવાસી : રૂપસિંહ નાયકના સંદર્ભમાં	પ્રો. દક્ષાબેન એમ. પટેલ	૩૮
૬	ઝાલોદના દેશપ્રેમી સપૂતો	ડો. ડી. સી. યાદવ	૪૬
૭	શહીદવીર ભીમસિંહ પરમાર	ડો.સાબતસિંહ એલ.પટેલ	૫૧
૮	પંચમહાલના અગ્રગણ્ય સ્વતંત્ર સેનાનીઓ	ડો. દક્ષાબેન એમ.પટેલ	૬૪
૯	પંચમહાલ જિલ્લાના સક્રિય સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી માણેકલાલ ગાંધી	રેણુકાબેન એ. પટેલીયા	૯૭
૧૦	ઈ.સ. ૧૮૫૭ ના વિપ્લવમાં પંચમહાલનું પ્રદાન	ડો. અમૃત ઠાકોર	૧૦૫
૧૧	ઈ.સ. ૧૯૩૦ ના પંચમહાલ જિલ્લાના મલાવ જંગલ સત્યાગ્રહમાં શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંતનું યોગદાન	ડો. જયેશકુમાર એચ.વાઘેલા	૧૧૪
૧૨	પંચમહાલ – દાહોદના સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી કમળાશંકર પંડ્યા	પ્રા. રાજેશકુમાર વી. ભાભોર	૧૨૭
૧૩	સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં લુણાવાડાના મધવાસ ગામના અંબાલાલ દાજીભાઈ શુક્લનું પ્રદાન	ડો. અમૃત ઠાકોર	૧૩૩

૧૦ ઈ.સ. ૧૮૫૭ ના વિપ્લવમાં પંચમહાલનું પ્રદાન

ડૉ. અમૃત ઠાકોર

ઈતિહાસ વિભાગ
આદિવાસી આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
સંતરામપુર

દેશની આઝાદીના અમૃત મહોત્સવનું આ વર્ષ છે. શાળા, કોલેજો, યુનિવર્સિટીઓ, સામાજિક–રાજકીય સંસ્થાઓ દેશની આઝાદીના આ પર્વને ઉલ્લાસભેર ઉજવી રહ્યા છે. આ ટાણે આઝાદીના યજ્ઞમાં પોતાના પ્રાણોની આહૂતિ આપનારા હુતાત્માઓ, પોતાનું સમગ્ર જીવન દેશની સ્વતંત્રતા માટે ફના કરનારા બલિદાનીઓને યાદ કરવાનો સમય છે, ત્યારે આઝાદીના જંગનો આદિવાસી રંગ કેવો હતો તે પણ જાણવું રહ્યું. આજથી ૧૬૫ વર્ષ પૂર્વે હિંદના ઈતિહાસમાં એક અભૂતપૂર્વ ઘટના બની હતી. દેશનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ ૧૮૫૭ નો વિપ્લવ. આ સંગ્રામમાં પંચમહાલમાં કેવી રીતે અને કેટલી ઘટનાઓ ઘટી હતી તે તપાસવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

૧૮૫૭ ના મહાસંગ્રામમાં ગુજરાત અને પંચમહાલનો સિંહફાળો હતો. દાહોદથી દ્વારકા સુધી લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી અંગ્રેજોની વિરૂધ્ધ હથિયાર ઉગામવામાં આવ્યા હતા. ભીલ, ઠાકરડા, કોળી, પટેલ, આરબ, સિંધી, વાઘેર જેવી કોમોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. અંદાજે ૧૦,૦૦૦ લોકો માર્યા ગયા હતા. અનેક ગામોને સળગાવી દેવાયા હતા, અનેકને ઝાડ પર ફાંસીએ લટકાવી દેવાયા હતા, અનેકને તોપને નાળચે બાંધીને ઉડાવી દેવાયા હતા, કેટલાકને ગોળીઓથી વિંધી નાખવામાં આવ્યા હતા, અનેકોને જનમટીપની સજાઓ થઈ હતી. લગભગ ૧૦૦ જેટલા ગામડાને "નિશસ્ત્રીકરણ" ના નામે જલાવી દેવાયા હતા.

જ્યારે ગુજરાતમાં આટલી મોટી ખુંવારી થઈ હોય તો તેમાં પંચમહાલ કેમ બાકાત હોય ! ખરા અર્થમાં તો પંચમહાલ જિલ્લો ગુજરાતમાં ૧૮૫૭ ના વિપ્લવનું મુખ્ય કેન્દ્ર સમાન હતો. પંચમહાલમાં બળવાની શરૂઆત અને વિકાસ પાછળ

CamScanner

૧૩ સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં લુણાવાડાના મધવાસ ગામના અંબાલાલ દાજીભાઈ શુકલનું પ્રદાન

ડૉ. અમૃત ઠાકોર
અધ્યક્ષ ઈતિહાસ વિભાગ
આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
સંતરામપુર

શ્રી અશ્વિન પંડયા
તંત્રી – મહિસાગર એક્સપ્રેસ
પત્રકાર – દૂરદર્શન,
મહિસાગર

પ્રસ્તાવના :

ભારતની આઝાદીની ચળવળમાં સવિનય કાનૂન ભંગની લડત અને દાંડીકૂચનું અદકેરૂ મહત્વ છે. આ લડતે દેશમાં રાજકીય જાગૃતિનો જુવાળ પેદા કર્યો હતો. ગાંધીજીએ દેશની આઝાદી માટે દેશવાસીઓને બ્રિટીશ સરકાર સામે અહિંસક આંદોલન ચલાવવા આહવાન કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૩૦ બ્રિટીશ સરકારે મીઠા વેરો બમણો કર્યો. ગરીબ લોકો માટે મીઠા જેવી જીવન જરૂરીયાતની આ વસ્તુ અત્યંત મોંઘી બની હતી. ગાંધીજીએ અંગ્રેજ સરકારને જણાવ્યુ કે ભારતમાં મીઠુ એ હિન્દ મહાસાગરની દેન છે. તેના પર અમારો કુદરતી અધિકાર છે. બ્રિટીશ સરકારે તેના પર કર નાખ્યો છે. અમે એ મીઠાના કાયદો ભંગ કરીશું.

મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે ગાંધીજીએ ૧૨ માર્ચ ૧૯૩૦ ના રોજ સાબરમતી આશ્રમથી પોતાના ૭૮ સાથીઓ સાથે દાંડી યાત્રા આરંભી. દેશના હજારો યુવક–યુવતીઓ દેશની આઝાદીના યજ્ઞમાં આહુતિ આપવા તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ દાંડીના દરિયા કિનારે ચપટી મીઠુ લઈને મીઠાના કાયદાનો ભંગ કર્યો. તે સાથે જ દેશભરમાં ઠેર ઠેર સત્યાગ્રહો શરૂ થયા.

કોઈ કવિએ ગાયુ છે કે......

CamScanner

આઝાદીના ઇતિહાસમાં વિસરાયેલા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ

પંચમહાલ જિલ્લાના વિશેષ સંદર્ભે

આવકાર

પ્રો. પ્રતાપસિંહ ચૌહાણ

કુલપતિશ્રી, શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

સંપાદક

ડો. સુરેશ સી. પટેલ

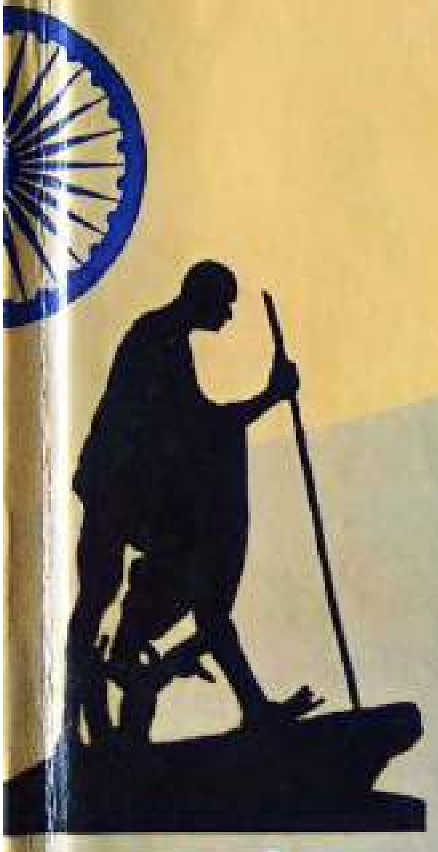

ISBN : 978-81-925293-8-7

શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

આઝાદીના ઈતિહાસમાં વિસરાયેલા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ :
પંચમહાલ જિલ્લાના વિશેષ સંદર્ભે

Aazadi na Itihasma visrayela Swatantrya senanio :
Panchmahal jilllana vishesh sandarbhe

© શ્રી ગોવિંદ ગુરૂ યુનિવર્સિટી, ગોધરા

વર્ષ : ૨૦૨૨

પ્રત : ૫૦૦

કિંમત : ૨૫૦/-

સંપાદક ::
ડૉ.સુરેશ સી. પટેલ
શેઠ પી. ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,
ગોધરા

પ્રકાશક :
ડૉ.અનિલભાઈ એસ. સોલંકી
કુલસચિવશ્રી,
શ્રી ગોવિંદ ગુરૂ યુનિવર્સિટી,
ગોધરા-૩૮૯ ૦૦૧
ફોન : ૦૨૬૭૨-૨૫૫૧૦૧
ઈ-મેઈલ : office@sggu.ac.in
વેબસાઈટ :www.sggu.ac.in

ISBN : 978-81-925293-8-7

મુદ્રક :
શ્રી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સદ્‌ગુરુ કોમ્પલેક્ષ પાછળ, ઘાનકાવાડ,
ગોધરા-૩૮૯૦૦૧
મો. ૯૮૨૫૦ ૧૯૯૯૧

અનુક્રમણિકા

૧	હિંદ છોડો આંદોલનમાં દાહોદની મહિલાઓનું પ્રદાન	ડૉ. મેઘના એન. વૈશંપાયન	૩
૨	ગોવિંદગુરૂની ભગત ચળવળની આદિવાસી સમાજ જીવન પર અસર – એક અભ્યાસ	ડૉ. સુરેશભાઈ સી. પટેલ	૧૪
૩	પંચમહાલ ગોધરાના સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી ચંપકલાલ હિંમતલાલ દેસાઈ	પ્રો. બાબુભાઈ એચ. પરમાર	૨૪
૪	૧૯૪૨ ની હિંદ છોડો ચળવળમાં દલાભાઈ રયજીભાઈ પરમારનું સ્વાતંત્ર્ય સેનાની તરીકે પ્રદાન	ડૉ. કનુભાઈ એફ.પરમાર	૩૧
૫	૧૮૫૭ના વિપ્લવ અને પંચમહાલનો આદિવાસી : રૂપસિંહ નાયકના સંદર્ભમાં	પ્રો. દક્ષાબેન એમ. પટેલ	૩૮
૬	ઝાલોદના દેશપ્રેમી સપૂતો	ડૉ. ડી. સી. યાદવ	૪૬
૭	શહીદવીર ભીમસિંહ પરમાર	ડૉ.સાબતસિંહ એલ.પટેલ	૫૧
૮	પંચમહાલના અગ્રગણ્ય સ્વતંત્ર સેનાનીઓ	ડૉ. દક્ષાબેન એમ.પટેલ	૬૪
૯	પંચમહાલ જિલ્લાના સક્રિય સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી માણેકલાલ ગાંધી	રેણુકાબેન એ. પટેલીયા	૯૭
૧૦	ઈ.સ. ૧૮૫૭ ના વિપ્લવમાં પંચમહાલનું પ્રદાન	ડૉ. અમૃત ઠાકોર	૧૦૫
૧૧	ઈ.સ. ૧૯૩૦ ના પંચમહાલ જિલ્લાના મલાવ જંગલ સત્યાગ્રહમાં શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંતનું યોગદાન	ડૉ. જયેશકુમાર એચ.વાઘેલા	૧૧૪
૧૨	પંચમહાલ – દાહોદના સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શ્રી કમળાશંકર પંડ્યા	પ્રા. રાજેશકુમાર વી. ભાભોર	૧૨૭
૧૩	સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં લુણાવાડાના મઘવાસ ગામના અંબાલાલ દાજીભાઈ શુક્લનું પ્રદાન	ડૉ. અમૃત ઠાકોર	૧૩૩

CS CamScanner

૧૦ ઈ.સ. ૧૮૫૭ ના વિપ્લવમાં પંચમહાલનું પ્રદાન

ડૉ. અમૃત ઠાકોર

ઈતિહાસ વિભાગ
આદિવાસી આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
સંતરામપુર

દેશની આઝાદીના અમૃત મહોત્સવનું આ વર્ષ છે. શાળા, કોલેજો, યુનિવર્સિટીઓ, સામાજિક–રાજકીય સંસ્થાઓ દેશની આઝાદીના આ પર્વને ઉલ્લાસભેર ઉજવી રહ્યા છે. આ ટાણે આઝાદીના યજ્ઞમાં પોતાના પ્રાણોની આહૂતિ આપનારા હુતાત્માઓ, પોતાનું સમગ્ર જીવન દેશની સ્વતંત્રતા માટે ફના કરનારા બલિદાનીઓને યાદ કરવાનો સમય છે, ત્યારે આઝાદીના જંગનો આદિવાસી રંગ કેવો હતો તે પણ જાણવું રહ્યું. આજથી ૧૬૫ વર્ષ પૂર્વે હિંદના ઈતિહાસમાં એક અભૂતપૂર્વ ઘટના બની હતી. દેશનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ ૧૮૫૭ નો વિપ્લવ. આ સંગ્રામમાં પંચમહાલમાં કેવી રીતે અને કેટલી ઘટનાઓ ઘટી હતી તે તપાસવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

૧૮૫૭ ના મહાસંગ્રામમાં ગુજરાત અને પંચમહાલનો સિંહફાળો હતો. દાહોદથી દ્વારકા સુધી લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી અંગ્રેજોની વિરૂધ્ધ હથિયાર ઉગામવામાં આવ્યા હતા. ભીલ, ઠાકરડા, કોળી, પટેલ, આરબ, સિંધી, વાઘેર જેવી કોમોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. અંદાજે ૧૦,૦૦૦ લોકો માર્યા ગયા હતા. અનેક ગામોને સળગાવી દેવાયા હતા, અનેકને ઝાડ પર ફાંસીએ લટકાવી દેવાયા હતા, અનેકને તોપને નાળચે બાંધીને ઉડાવી દેવાયા હતા, કેટલાકને ગોળીઓથી વિંધી નાખવામાં આવ્યા હતા, અનેકોને જનમટીપની સજાઓ થઈ હતી. લગભગ ૧૦૦ જેટલા ગામડાને "નિશસ્ત્રીકરણ" ના નામે જલાવી દેવાયા હતા.

જ્યારે ગુજરાતમાં આટલી મોટી ખુંવારી થઈ હોય તો તેમાં પંચમહાલ કેમ બાકાત હોય ! ખરા અર્થમાં તો પંચમહાલ જિલ્લો ગુજરાતમાં ૧૮૫૭ ના વિપ્લવનું મુખ્ય કેન્દ્ર સમાન હતો. પંચમહાલમાં બળવાની શરૂઆત અને વિકાસ પાછળ

CamScanner

૧૩ સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં લુણાવાડાના મધવાસ ગામના અંબાલાલ દાજીભાઈ શુક્લનું પ્રદાન

ડૉ. અમૃત ઠાકોર

અધ્યક્ષ ઈતિહાસ વિભાગ
આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
સંતરામપુર

શ્રી અશ્વિન પંડ્યા

તંત્રી – મહિસાગર એક્સપ્રેસ
પત્રકાર – દૂરદર્શન,
મહિસાગર

પ્રસ્તાવના :

ભારતની આઝાદીની ચળવળમાં સવિનય કાનૂન ભંગની લડત અને દાંડીકૂચનું અદકેરૂ મહત્વ છે. આ લડતે દેશમાં રાજકીય જાગૃતિનો જુવાળ પેદા કર્યો હતો. ગાંધીજીએ દેશની આઝાદી માટે દેશવાસીઓને બ્રિટીશ સરકાર સામે અહિંસક આંદોલન ચલાવવા આહવાન કર્યુ. ઈ.સ. ૧૯૩૦ બ્રિટીશ સરકારે મીઠા વેરો બમણો કર્યો. ગરીબ લોકો માટે મીઠા જેવી જીવન જરૂરીયાતની આ વસ્તુ અત્યંત મોંઘી બની હતી. ગાંધીજીએ અંગ્રેજ સરકારને જણાવ્યુ કે ભારતમાં મીઠુ એ હિન્દ મહાસાગરની દેન છે. તેના પર અમારો કુદરતી અધિકાર છે. બ્રિટીશ સરકારે તેના પર કર નાખ્યો છે. અમે એ મીઠાના કાયદો ભંગ કરીશું.

મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે ગાંધીજીએ ૧૨ માર્ચ ૧૯૩૦ ના રોજ સાબરમતી આશ્રમથી પોતાના ૭૮ સાથીઓ સાથે દાંડી યાત્રા આરંભી. દેશના હજારો યુવક–યુવતીઓ દેશની આઝાદીના યજ્ઞમાં આહુતિ આપવા તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ દાંડીના દરિયા કિનારે ચપટી મીઠુ લઈને મીઠાના કાયદાનો ભંગ કર્યો. તે સાથે જ દેશભરમાં ઠેર ઠેર સત્યાગ્રહો શરૂ થયા.

કોઈ કવિએ ગાયુ છે કે......

CamScanner

ગુજરાતનો

આદિવાસી ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ

સંપાદકો

પ્રિ. ડૉ. અભય પરમાર

ડૉ. અમૃત ઠાકોર, ડૉ. અરુણ વાઘેલા, પ્રા. શકુન્તલા બલાત

CamScanner

Gujarat no Adivasi Itihas ane Sanskruti

by

Prin. Dr.Abhay Parmar, Dr. Amrut Thakor,
Dr. Arun Vaghela, Prof. Shakuntala Balat

આવૃત્તિ : પ્રથમ, ૨૦૨૨

કૃતિ સ્વામિત્વ : પ્રિ. ડૉ. અભય પરમાર
ડૉ. અમૃત ઠાકોર
ડૉ. અરૂણ વાઘેલા
પ્રા. શકુન્તલા બલાત

ISBN : 978-93-93672-00-1

કિંમત : ૧૮૯૫.૦૦

પ્રકાશક : ભારતીય સાહિત્ય સદન,
ઈન્દ્રા કોલોની, પ્રેમનગર,
આબુ રોડ – ૩૦૭૦૨૬
E-mail : bhartiysahityasadan@gmail.com
Contact : +91 94614 51144,
+91 9228224598

CamScanner

અનુક્રમ

- નિવેદન — ડૉ. અભય પરમાર
- સંપાદકીય — અમૃત ઠાકોર, અરુણ વાઘેલા, શકુન્તલા બલાત

૧.	ग्राम्य-आदिवासी क्षेत्रों में शिक्षाः दशा एवं दिशा — डॉ. अभय परमार	૧
૨.	भारत की जनजातियाँ —डॉ. सुरेश मिश्र	૭
૩.	પંચમહાલમાં નાયક ચળવળ (ઈ.સ. ૧૮૩૮-૧૮૬૮) — ડૉ. અરુણ વાઘેલા	૨૦
૪.	આદિવાસી શિક્ષણનાં સવાસો વર્ષ — ડૉ. વિદ્યુત જોષી	૫૬
૫.	દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં સામાજિક પરિવર્તન: પરિબળો અને દિશાઓ, ૧૮૭૦-૧૯૩૦ — પ્રિ.ડૉ. જગદીશભાઈ ચૌધરી	૬૮
૬.	ભીલોની ઉત્પત્તિ, ભીલ રાજાઓ અને રાજ્યો — ડૉ. અમૃત ઠાકોર	૭૮
૭.	સયાજીરાવ ગાયકવાડની આદિવાસી વિકાસની પ્રવૃતિઓ (૧૮૮૫ થી ૧૯૩૯) — પ્રા. ચંદુભાઈ સી. ચૌધરી	૮૬
૮.	આદિવાસી શિક્ષણ અને ઠક્કરબાપા— ડૉ. પંકજભાઈ શ્રીમા	૯૭
૯.	ઠક્કરબાપા અને આદિવાસી કલ્યાણ પ્રવૃત્તિ — પ્રા. બાબુભાઈ જે. દેસાઈ	૧૦૩
૧૦.	આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણ માં "આનંદી" સંસ્થાનું યોગદાન — ડૉ. મેઘના એન. વૈશંપાયન	૧૧૦
૧૧.	"આઝાદીની લડતમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના આદિવાસીઓનો બળવો અને દુઢવાવ હત્યાકાંડ" — ડૉ. શૈ	૧૨૦
૧૨.	ગોવિંદગુરૂ અને ભગત ચળવળ : એક અભ્યાસ — ડૉ. સુરેશભાઈ સી. પટેલ	૧૨૭

CamScanner

ભીલોની ઉત્પત્તિ, ભીલ રાજાઓ અને રાજ્યો

ડૉ. અમૃત ઠાકોર

આદિવાસી સમાજ ભારતનો સૌથી પ્રાચીન સમાજ છે. ભારત ભૂમિના વિશાળ ભૂભાગ પર આદિમકાળ થી વસવાટ કરતા માનવોના એ વંશજો છે. તેજ અહીંના મૂળ આદિમ નિવાસી પાષણકાલીન માનવો છે. ભારત ભૂમિ પર અનેક વિદેશી પ્રજાઓનું આગમન થયું તે પહેલા સમસ્ત ભારત નિષાદવંશી (પ્રોટોઓસ્ટ્રોલોઇડ) માનવો થી આબાદ હતું. તેમની મુખ્ય જાતિના આધારે તેમને નિષાદ કે કોલ કહેવામાં આવે છે. તેઓ સભ્યતામાં આગળ વધી શક્યા નથી આજે પણ તેમના વંશજો ભારતમાં મધ્ય, પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં અલ્પ વિકસીત રૂપમાં જોવા મળે છે. કોલ ઉપરાંત ભીલ, સંથાલ, મુંડા તેમની પ્રસિધ્ધ જાતિઓ છે.

ભારતના અતિપ્રાચીન ગણાતા વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આદિવાસી પ્રજાઓ માટે નિષાદ, પુલિંદ, શબર, દાસ, દસ્યુ, નાગ, અસુર, રાક્ષસ, દૈત્ય, કિરાત, માતંગ, વનૈચર, લુબ્ધક, વ્યાઘ, આંભીર, ભીલ, ધીવર, કૈવર્ત વગેરે નામો મળે છે. આજ માનવો આજના આદિવાસી ભીલોના પૂર્વજ હતા સિંધુ સંસ્કૃતિના ઉત્પનનથી જે 'શિવ' અને 'નાગ' પૂજાના અવશેષ મળ્યા છે, તેના પરથી એમ કહી શકાય કે સિંધુ સંસ્કૃતિનો માનવ નિષાદ ભીલ જાતીનો હતો પ્રસિધ્ધ વિદ્વાન ભાંડારકર 'શિવ'ને પ્રાચીન નિષાદ ભીલ સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધિત માને છે.

બિસપ હેબર ના સંદર્ભ સાથે કર્નલ વોટશન કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહમાં નોંધે છે કે કોળીઓ તથા ભીલો મધ્ય તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ હતા. (પૃ.૯૦)

CamScanner

चुप्पी वाले दिन

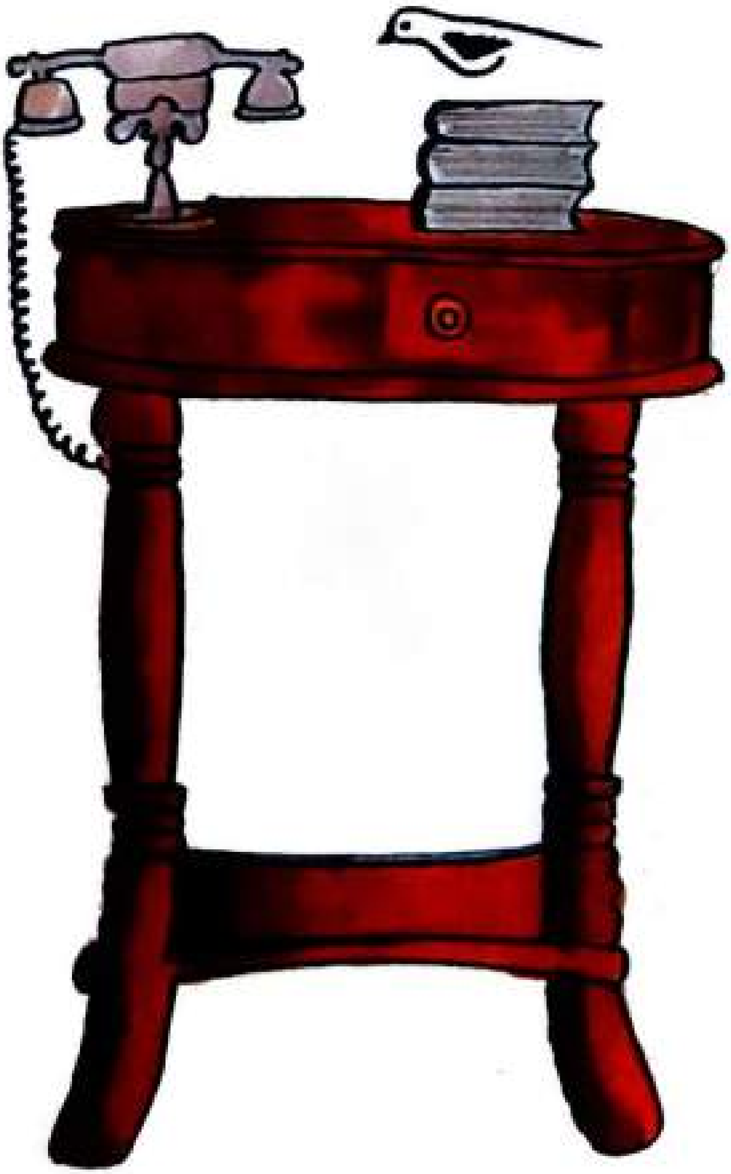

मालिनी गौतम

चुप्पी वाले दिन

मालिनी गौतम

भारतीय ज्ञानपीठ

लोकोदय ग्रन्थमाला : 1510

ISBN : 978-93-90659-83-8

चुप्पी वाले दिन
(कविता-संग्रह)
मालिनी गौतम

प्रकाशक : भारतीय ज्ञानपीठ
18, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, लोदी रोड, नयी दिल्ली-110 003

मुद्रक : भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली-32

आवरण चित्र : रोहित रूसिया
आवरण : महेश्वर

© मालिनी गौतम

CHUPPI WALE DIN
(Poetry Collection)
By Malini Gautam

Published by
Bharatiya Jnanpith
18, Institutional Area, Lodi Road, New Delhi-110 003
Ph : 011-24698417, 24626467; 23241619 (Daryaganj)
Mob : 9350536020; e-mail : bjnanpith@gmailcom
sales@jnanpith.net; website : www.jnanpith.net

First Edition : 2022
Price : Rs.250

ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ

અધીત

અધીત ચુંમાળીસ

સંપાદકો

હર્ષદ પરમાર • હિતેશ ગાંધી • શંકર પ્રજાપતિ

ઋષિકેશ રાવલ • દીપક પટેલ • સુનીલ જાદવ

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with CamSca

ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ

અધીત

અધીત ચુંમાળીસ

સંપાદકો

હર્ષદ પરમાર * હિતેશ ગાંધી * શંકર પ્રજાપતિ
ઋષિકેશ રાવલ * દીપક પટેલ * સુનીલ જાદવ

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamSca

ADHIT 44
Edited by Harshad Parmar, Hitesh Gandhi, Shankar Prajapati,
Rushikesh Raval, Dipak Patel, Sunil Jadav
Published by Divine Publications, Ahmadabad
2022

ISBN : 978-93-90796-59-5

© ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ

પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૬ એપ્રિલ, ૨૦૨૨

કિંમત: ₹ 300/-

પ્રકાશક
ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ વતી
અમૃત ચૌધરી
ડિવાઇન પબ્લિકેશન્સ
૩૦, બીજે માળ, કૃષ્ણ કોમ્પ્લેક્સ, જૂનું મૉડલ સિનેમા,
ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
ફોન : ૦૭૯-૨૨૧૬૭૨૦૦ મો. ૯૮૨૫૦ ૫૭૯૦૫
Email : divinebooksworld@gmail.com
Web : www.divinepublications.org

ટાઈપસેટિંગ : સોહમ ગ્રાફિક્સ, અમદાવાદ

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamSca

અનુક્રમ

પ્રમુખીય સંબોધન સાહિત્યના શિક્ષણની વિભાવના
(ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘનું ૭૦મું અધિવેશન)
ભરત મહેતા ૫

'કવિતા નામે સંજીવની': હું કવિતાથી જીવી લઈશ
સુનીતા કણઝરીયા ૨૩

દર્શનમાંથી પરિણમેલી વાર્તાઓ 'ધોળી ધૂળ'
ડૉ. સુશીલા વાઘમશી ૩૧

સમર્થ દલિત નવલકથા: 'ફેરફાર'
સતીષ પટેલ ૪૧

સમકાલીન ગુજરાતી નવલકથા: પોલ્ટ્રી ફાર્મ વિવેચના
સંજય ચોટલિયા ૫૯

ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના
શિરીષ પંચાલ ૭૮

જિંદગીનામા
શરીફા વીજળીવાળા ૯૮

દલિતસાહિત્યની સમ્યક વિભાવના ૧૧૫
હરીશ મંગલમ્

'રાશવા સૂરજ'નું સત્ય ૧૫૩
સંજય મકવાણા

કચ્છ-બન્નીનો લોકસાંસ્કૃતિક સંદર્ભ: એક અભ્યાસ ૧૬૬
હર્ષદ પરમાર

'ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ'નું ૭૦મું અધિવેશન ૧૭૧
ડૉ. હર્ષદ પરમાર, ડૉ. શંકર પ્રજાપતિ

વર્ષ: ૨૦૨૧-૨૨ની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓ ૧૭૪
હર્ષદ પરમાર

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with CamSca

લગ્ન સમાયોજન

સંપાદિત લેખો અને સંશોધન પત્રો

સંપાદકો

પ્રો.(ડો.) અશ્વિન જનસારી
પ્રા.(ડો.) મુકેશ પ્રજાપતિ

અક્ષર બુક એજન્સી, અમદાવાદ

Scanned with CamScanner

લગ્ન સમાયોજન (સંપાદિત લેખો અને સંશોધન પત્રો)

– Marrital Adjustment (Edited Articles And Research Paper)

➢ પ્રો(ડો.) અશ્વિન જનસારી, ➢ પ્રા.ડો. મૂકેશ પ્રજાપતિ

પ્રકાશક : અક્ષર પબ્લિકેશન
શ્રીજી હાઉસ,
એમ.જે. લાયબ્રેરી પાછળ,
બુક્સ ઈન્ડિયાના ખાંચામાં,
એલીસબ્રિજ, અમદાવાદ.
ફોન : 079-26585888

ISBN No. : 978-81-950275-3-8

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2022

પ્રત : 200

કિંમત : ₹ 300/-

ટાઈપ સેટીંગ : અક્ષર પબ્લિકેશન
શ્રીજી હાઉસ,
એમ.જે. લાયબ્રેરી પાછળ,
બુક્સ ઈન્ડિયાના ખાંચામાં,
એલીસબ્રિજ, અમદાવાદ.
ફોન : 079-26585888

મુદ્રક : શ્રીજી ઓફસેટ, દૂધેશ્વર, અમદાવાદ.

No Part of this Publication can be reproduced in any form or by any means without the prior written permission of the publisher.

D:\KUNAK\2021\Ashvin Jansari SaiLekh File\Final File

Scanned with CamScanner

12

લગ્નમાં જાતીય સમાયોજન

ડૉ.હિતેશ આર.વાઢિયા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ
આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ સંતરામપુ, જિલ્લો:મહિસાગર

- **પ્રસ્તાવના :-**

લગ્નમા સફળ થવામાં ઘણા પરિબળો ભાગ ભજવે છે.જાતીય સુખ અને સંતોષ તેમાનું એક અતિ મહત્વનું પરિબળ છે. જાતીય સંબંધો દરમ્યાન પતિ-પત્ની પરમ ઐક્યનો અનુભવ કરે છે. સંતોષપ્રદ જાતીય જીવનના સંદર્ભે લગ્નજીવનના અન્ય પાસાઓ ઉપર પણ વિધાયક અસરો કરે છે.જાતીય જીવનનું સમાયોજન તે કોઈ વણ શીખે સાહજીક બાબત નથી.તે પ્રાપ્ત કરવા માટે બને સાથીઓ એ સજાગ પ્રયાસો કરવા પડે છે.જાતીય પ્રતીભાવની બાબતમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચે સારી એવી ભિન્નતા હોય છે.જ્યા ભિન્નતા હોય છે ત્યા સમાયોજનના પ્રશ્નો તો આવવાના જ એટલે જાતીય સમાયોજન આવા સમયે ખુબજ જરૂરી બની જાય છે.એટલે લગ્નમાં જાતીય સમાયોજન શું છે ? તેમા કેવી સમસ્યાઓ ઉદભવે છે? અને સમાયોજન કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ રહે તેની મહીતી મેળવીશું.

1. જાતીય સમાયોજન અને જીવનના અન્ય ક્ષેત્રોમાં સમાયોજન :-

ઘણીવાર એવુ બને છે કે દંપતી વચ્ચેનાં જાતીય સંબંધો પરસ્પરને સંતોષકારક હોવા છતા જીવનનાં બીજા ક્ષેત્રોમાં સંઘર્ષો ઉદભવતા હોવાથી તેમનું લગ્નજીવન નિષ્ફળ જાય છે. સસરા પક્ષ સાથે સમાયોજનના પ્રશ્નો કે અન્ય પારિવારિક, આથીક કે સામાજીક બાબતો,અંગે પતિ-પત્ની વચ્ચે સંઘર્ષો ઉદભવે તો તેમની વચ્ચે જાતીય સંબંધો સંતોષકારક હોવા છતા તેમની વચ્ચે લગ્ન જીવનમાં અનેક મુશ્કેલી સર્જાય છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે સતત સંઘર્ષો હોય તો આખરે તે તેમના જાતીય સંબંધો ઉપર પણ તેની અસર પડે છે. જાતીય સંબંધો માટેની અનુકુળ માનસીક ભુમિકા સર્જવામાં પતિ-પત્ની વચ્ચેબીજા ક્ષેત્રોના સંઘર્ષો અવરોધરૂપ બને છે. આમ અન્ય ક્ષેત્રના સંઘર્ષો પતિ-પત્નીના જાતીય સમાયોજનને નબળુ બનાવે છે અને અંતે તેનુ જીવન દુ:ખી બની જાય છે.

પતિ-પત્નિ વચ્ચે જાતીય સમાયોજન નબળુ હોવા છતા અન્ય ક્ષેત્રોમાં તેમના સંબંધો દ્રઢ હોય તો તેમનું લગ્નજીવન ટકી રહે છે.બાળકો,મિત્રો,ધર્મ,મનોરંજન જે વ્યવસાય કે અન્ય કોઈ ક્ષેત્રોમાં પતિ-પત્ની સમાન રસવિષયમાં સહકારથી સહભાગી બનતા હોય તો પણ ઘણીવાર લગ્નજીવનને આંચ આવતી નથી.

અન્ય સંબંધો કરતા જાતીય સંબંધો અંગે પતિ-પત્નીમાં માનસિક તંગદિલી વધુ તીવ્રતાથી સર્જાતી હોય છે, કારણ કે જાતીય જરૂરિયાતનાં સંતોષમાં બીજી જૈવ જરૂરિયાતના સંતોષની સરખામણીમાં અન્ય વ્યક્તિ પાસેથી ખાસ પ્રકાર ની અપેક્ષા રાખે છે.તેથી બીજા પ્રકારનાં સંઘર્ષનો તો કોઈક રીતે ઉકેલ લાવી ને પતિ-પત્ની સાથે રહી શકતા હોય છે.પરંતુ જાતીય સંબંધોમાં સતત વિક્ષેપ કે મનસીક તંગદિલી અનુભવતા દંપતીના લગ્ન સફળ થવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ રહે છે.

લગ્નમાં જાતીય સંબંધોનુ સમાયોજન મહત્વનું છે તેનું એક બીજું પણ કારણ છે લગ્ન દ્વારા જાતીય ઈચ્છા પુરેપૂરી સંતોષાય તો પછી ઘણાને લગ્ન કરવા પાછળનો મુળ હેતુ જ પાર પડ્યો નહી તેવી નીરાશા થાય તે સ્વાભાવિક છે. જાતીય સંબંધોમાં સમાયોજન સાધવામાં પતિ-પત્નીના વ્યક્તિત્વ ગુણો પણ મહત્વના છે વ્યક્તિ તરીકે જો બન્ને માથી

Scanned with CamScanner

એક કે બન્ને સ્વાથી હોય,અધીરા કે અસહિષ્ણુ હોય અન્યની જરૂરિયાત સમજતા ન હોય અથવા શીખવા તૈયાર ન હોય તો તેમાના આવા વ્યક્તિત્વગુણો જાતિય સમાયોજન ને વિપરીત અસર કરે છે.

2. જાતીય સમાગમમા પરસ્પરતા :

લગ્નમાં જાતીય સંબંધો પ્રત્યેના વલણોમાં હવે પરિવર્તનો આવ્યા છે પહેલાના યુગમાં સ્રીઓ પ્રત્યે જે ભેદભાવ ભર્યા વ્યવહારો કરવામાં આવતા હતા તેના એક ભાગરૂપે એમ માનવામાં આવતુ કે સ્રી પતિની દાસી છે પતિના સુખ માટે તેણે બધા પ્રકાની ભોગ આપવાનો છે પતિ જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે તેની ઈચ્છનુ કોઈ મહત્વ કે મુલ્ય નથી .આમ જૂઈએ તો તેવુ ના હોવુ જૂઈએ આમા જાતિયતા નો આદર્શ સમાયોજન ના થાઈ શકે.

1. સ્રી-પુરૂષ સમાનતાવાદી અભિગમ
2. જાતીય વર્તનમાં સ્રીની સક્રિયતા અને તેની ઈચ્છની સ્વીકૃતિ
3. છોકરીઓના સમાજીક ઘડતરમાં સ્રીઓની અભિમુખતા

આ ત્રણ પરિબળો લગ્ન માં જાતીય સંબંધોની પરસ્પરતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે તેવા પરિબળો છે.

નબળા જાતીય સમાયોજનના કારણો :

જ્ઞાનના અભાવના લીધે ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ ખાસ કરીને જૈવ બબતો અને મનોવૈજ્ઞાનિક બબતોનાં જ્ઞાનનો અભાવ માથી ઉદભવતી સમાયોજનની કેટલીક સમસ્યાઓ.

સમાજીક અભિસંધાનને લિધે ઉદભવતી સમસ્યાઓ.

જૈવ કે શારીરિક ઘટકો ને લીધે ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ.

ગીરજા ખન્ના (1978) નો ભારતીય સ્રીઓનો અભ્યાસ દર્શાવે છે કે 60% સ્રઓને લગ્ન પહેલા જાતીય બાબતો નુ જ્ઞાન હોતુ નથી તે અંગેનુ જ્ઞાન લગ્ન કર્યા પછી મળશે તેવુ વિચારે છે.

અજ્ઞાંનતા કે સમાજીક દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા મનોવલણ પણ જાતીય સમાયોજનમા ઘણી સમસ્યા પેદા કરે છે.જાતીય બાબતો હલ્કી,વિકૃત ,શરમજનક કે પાપમય ગણાય તે પ્રકારનો અભિગમ છોકરીઓ નાની વયે ઘરનાકે આસપાસના પર્યાવરણમાથી અપનાવી લે છે. આ પ્રકારપ્રકારનું અયોગ્ય જાતીય અભિસંધાન જાતીય સમાયોજનમાં બાધક બને છે.

સમય અને માનસીક ઐક્ય-જાતીય સમાયોજનનાં ઘટકો તરીકે :- લેન્ડિસ અને લૅન્ડિસના 409 દંપતીઓના અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યુ કે તેમાના આઠમાં ભાગનાં દંપતી ઓને સમાયોજન માં કેટલાક અઠવાડિયા કે મહિનાઓની જરૂર પડી અને એક વર્ષમાં સંતોષકારક સમાયોજન સિધ્ધ કરી સક્યા.

લગ્નની શરૂઆતમાં જાતીય સંબંધો અંગે થોડી અનિશ્ચિતતા,ચિંતા કે તંગદિલી પ્રવૃતે અથવા તોએ સંબંધોના લક્ષ્યો અસરકરાક રીતે સિધ્ધ કરવાની કુશળતાના વિકાસને અભાવે થોડુ અણઘડ્પણુ જણાયતે સ્વાભાવિક છે. કેનિન અને હાવર્ડ (1958) નો હનીમુન ના જાતીય પાસાઓ અંગેનો અભ્યાસ એર્શાવે છે કે 177 પત્નીઓ માથી 50% પત્નીઓએ તેમનો પ્રથમ સંભોગ અસંતોષકારક કે ખુબઅસંતોષકારક વર્ણવ્યો હતો અને છતા તેમાની માત્ર17% પત્નીઓ એ જ લગ્ન પછીના પહેલા એ અંથવાડિયાના સમગ્ર જાતીય અનુભવને અસંતોષકારક ગણ્યો હતો.

⇒ માંનસિક એકતાનુ મહત્વ

⇒ જાતીય ભેદભાવની જાણ

⇒ અહમને ટેકો

⇒ લગ્ન પુર્વનો અનુભવ

Scanned with CamScanner

3. જાતીય પ્રતીભાવનું સાંસ્કૃતિક અભિસંધાન :-

દરેક સંસ્કૃતિ જાતીય સંબંધો વિશેના પોતાના અભિગમો અને મુલ્યો મુજબ બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થાનીભુમિ અને તબકકઓનુ અર્થઘટન કરે છે.

- છોકરીનું અભિસંધાન:-

છોકરીને લગ્ન પુર્વ જાતીય સંબંધ રાખવો જોઈએ પુરુષ સાથે વ્યવહારોમાં કાળજી રાખવી આવી વારંવાર સુચ કરીને છોકરીઓના મનમા મુક્ત જાતીય વ્યવહાર પ્રેત્યે પ્રતિકુળ વલણ કૌટુંબિક કેળવણી દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં છે.

- છોકારાનુ અભિસંધાન:-

જાતીયપ્રકિયા આનંદાયક છે પ્રજનનામા જોખમો કે પિડાઓ સાથે સંકળાયેલી ચિંતા કે ભયનો છોકરાઓને ખ્યાલ હોતો નથી આમ અલગ-અલર્ગ રીતે તે અભિસંધાન હોય છે.

4. જાતીય પ્રતિભાવમાં ભિન્નતા:-

પતિનો પ્રતિભાવ : બન્ને વચ્ચે મતભેદ હોવા છતા પતિ સંભોગ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવતો હોય છે.પત્ની આ વ સમજી શકતી નથી પતિ સંભોગ સમય દરમ્યાન જ પ્રેમ કરે છે સ્નેહના વિના પણ સંભોગથી જ તૃપ્ત થઈ છે ત્યારે પત્નીને ખતરી થઈ જાય છે કે તેના પતિને કેવળ જાતીય તૃપ્તિ મા જ રસ છે.

પત્નીનો પ્રતિભાવ:- પત્નીના વર્તન કે વલણ પ્રત્યે અણગમો દર્શાવે છે. પતિ એમ માને છે કે પત્ની તેની માગણી ઉમળકાભેર સ્વિકારતી નથી અને તેમ કરીને તેના ઉપર વેર લેવા માંગે છે અથવા સાજા કરવા માંગે છે

5. જાતીય ઈરણની પ્રબળતા :

લેન્ડિસ અને લેન્ડિસના અભ્યાસ મુજબ પુખ્ત જાતીય પરાકાષ્ઠા અનુભવવાની ક્ષમતા છોકરાઓ કરતા છોકારીઓ મૂડી વિકસે છે 18 શાળની 2184 સ્રીઓ ને તેમની પ્રથમ પરાકાષ્ઠા વય અંગે જણાવવાનુ કહેવામાં આવ્યુ તેમા 64% સ્રીઓએ એમ દર્શાવ્યુ કે તેમણે પરાકષ્ઠા કદી અનુભવી જ નથી અથવા તો તેવા કોઈ અનુભવ થયા કેમ તે અંગે નિસ્ચિતતાથી કહી શકે તેમ નથી. આ ઉપરાંત લેન્ડિસ અને લેન્ડિસના જણાવે છે કે (1) સંભોગ માગણી (2) પરાકાષ્ઠાનો સમય (3) રુતુસ્રાવ અને જાતીય પ્રતિભાવ પન જાતીય ઈરણ પ્રબળતામાં મુખ્ય ભુમિ ભજેવે છે.

6. સમય અને પરાકાષ્ઠાની ભીન્નતા:-

સ્રી અને પુરૂષમાં જાતીય ઉતેજના અને પરાકાષ્ઠાની બાબતમાં મહત્વનો તફાવત અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પરાકાષ્ઠાની ઝડપ :- સામાન્ય રીતે પુરૂષો ઝડપથી ઉતેજાય છે અને સંભોગને પરિણામે જલ્દી પરાકાષ્ઠા ઉપર પહોંચ જાય છે જ્યારે સ્રીઓ ધીમે ધીમે ઉતેજાય છે અને ધીમે ધીમે પરાકષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે.

પરાકાષ્ઠા વિના સંતોષ :- સંભોગમાં પરાકાષ્ઠા દ્વારા બન્ને જીવન સાથીઓનો આવેગમય ઉભરો શમે તે ઈચ્છની છે છતા સંશોધનો દર્શાવે છે કે ઘણીવાર સ્રી પુર્ણ પરાકષ્ઠાનો અનુભવ ન કરતી હોવા છતા તેને આનંદ અ સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે.જાતીય સુખ પ્રાપ્તિના અનેક સ્તરો હોય છે.

એક થી વધુ પરાકષ્ઠા :- કેટલાક યુગલો એક સંભોગ દરમ્યાન એક જ પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ કરતા હોય છે જ્યા કેટલીક સ્રીઓ પુર્વક્રીડા દરમ્યાન પણ પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ કરે છે અને તે પછી જાતિય સમાગમ વખતે પણ પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ કરે છે.

Scanned with CamScanner

અન્ય કેટલાક ઘટકો:-

સંતોષપ્રદ જાતીય સંબંધ માટે અન્ય કેટલાક ઘટકો પણ મહત્વના છે. શારીરિક કે માનસિક થાક અવરોધ કે દખલગીરી એકાંત કે તેનો અભાવ આસપાસનુ વાતાવરણ, સામાજીક કે આર્થિક સમસ્યાઓ જેવી બાબતો જાતીય સંબંધની સફળતા ઉપર અસર કરે છે.

સંભોગની સંખ્યા:-

લગ્ન બાદ સંભોગ કેટલીકવાર કરવો તેના કોઈ નિશ્ચિત ધોરણો નથી. તે વ્યક્તિગત બાબત છે. આમા સારી એવી વૈયક્તિક ભિન્નતા જોવા મળે છે. જુદા જુદા યુગલોમાં એક સપ્તાહમાં થતા સંભોગની સંખ્યા જુદી-જુદી હોય છે લેન્ડિસ અને પોફનબર્જરે કર્યુ છે.એમા 20 થી 45 વર્ષની વય વચ્ચેના લગભગ અર્ધા યુગલોએ સંભોગની સંખ્યા સપ્તાહ મા બે થી ત્રણ વખતની દર્શાવી હતી.

સારાશ:-

આમ વિભિન્ન પરિબળો અને પરિસ્થિતિમાં પતિ-પત્નીનાં જાતીય જીવનમા વિધાયક અને નિષેધાત્મક અસર ઉત્પન્ન થતી હોય છે તેની સાથે સાનૂકુળતા દર્શાવી અને સમાયોજન કરવામાં આવે તો જાતીય જીવન ખુબજ આનંદાયક રહે છે.તેનાથી વિપરીત આર્થીક,સમાજીક અને શારીરીક સ્થિતિમાં નકારાત્મકતાનું પ્રત્યક્ષીકરણ વધુ કરવામાં આવે છે તો જાતીય સમાયોજનમાં મુશ્કેલી પડે છે.આમ સકારાત્મકતા સાથે જાતીય સમાયોજન સાધે તો ખુબજ સંતોષદાયક લગ્ન જીવન બની રહે છે.

સંદર્ભ:-

1) પ્રા.સી.બી.દવે.(2006) ; જાતીયતા અને દાંપત્યનું મનોવિજ્ઞાન,વિરલ પ્રકાશન અમદાવાદ.'લગ્નમાં જાતીય સમાયોજન' પે. જ.ન. 102 થી 117

2) દિવ્યભાસ્કર,પુર્તી ; જાતીયતા અને સંસ્કૃતિ.

3) www. Google.com/uen.org/ sexual marriage adjustment

4) htts//psychnet.apa.org/ sex roles and marriage adjustment

5) www.google <http://www.google> .com /marriage/image

★ ★ ★

Scanned with CamScanner

BAOU
Education for All

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ B.A. - સમાજશાસ્ત્ર
પેપર - 310 વસ્તીનું સમાજશાસ્ત્ર

(મુખ્ય વિષય)

SOCM – 310

સામાજિક વસ્તીશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો

1

BAOU
Education for All

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઇ.સ. 1994 માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતિના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડતા સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : 'જેનાથી ચારીત્ર્ય ઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેની શિક્ષણ કહેવાય.'

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી, શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમના રોજિંદા કામો કરતા પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

'સ્વાધ્યાય : પરમં તપઃ' સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવો પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાંત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસ સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામા આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી, અભ્યાસ સામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાંત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્ર બિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને 'સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન', 'સ્વાધ્યાય રેડિયો' જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાથના કરું છું.
અસ્તુ !

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય
કુલપતિ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે છારોડી, અમદાવાદ.

સંપાદક:

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
કુલપતિ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. સંજય પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. પરેશ ચૌહાણ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. જયેશ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ:

ડૉ. સંજય પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રો. (ડૉ.) ચંદ્રિકા રાવલ (નિવૃત્ત) પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રો. (ડૉ.) મહેશ ગામીત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજ માનવશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય):

પ્રો. (ડૉ.) મહેશ ગામીત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજ માનવશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.

પ્રો. (ડૉ.) જે. સી. પટેલ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

લેખન:

ડૉ. અલ્પેશ પ્રજાપતિ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, શ્રી આર. કે. પરીખ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,
પેટલાદ, આણંદ

ડૉ. કામિની દશોરા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, સંતરામપુર.

પરામર્શન (ભાષા):

પ્રિ.ઘનશ્યામ કે. ગઢવી નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કૉલેજ, મહેસાણા.

પ્રકાશક:

ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી કુલસચિવ (કાર્યકારી), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશન વર્ષ : **2022 (પ્રથમ આવૃત્તિ)**

ISBN NO: **978-93-5598-277-3**

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

BAOU Education for all

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ, **B.A.** સમાજશાસ્ત્ર
પેપર - 10 વસ્તીનુ સમાજશાસ્ત્ર

(મુખ્ય વિષય)

(SOCM-310)

વિભાગ

1

વસ્તીનુ સમાજશાસ્ત્ર

એકમ-1	સામાજિક વસ્તીશાસ્ત્રનો અર્થ, કાર્યક્ષેત્ર અને મહત્ત્વ	**01**
એકમ-2	સામાજિક વસ્તીશાસ્ત્રઃ એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે	**14**
એકમ-3	ભારત અને ગુજરાતમાં વસ્તીનું પ્રમાણ	**25**
એકમ-4	જન્મદરનો અર્થ અને ઊંચા જન્મદરના કારણો	**41**
એકમ-5	પ્રજનનશીલતાનો અર્થ અને ઊંચી પ્રજનનશીલતાના કારણો	**58**
એકમ-6	મૃત્યુદરનો અર્થ અને બાળ-મૃત્યુદરના કારણો	**69**
એકમ-7	ભારતમાં ઘટી રહેલા મૃત્યુદરના કારણો	**75**
એકમ-8	વસ્તીનો સિદ્ધાંત – ઈષ્ટવસ્તીનો સિદ્ધાંત	**83**
એકમ-9	વસ્તીનો સિદ્ધાંત – વસ્તી સંક્રાંતિનો સિદ્ધાંત	**88**
એકમ-10	વસ્તીનો સિદ્ધાંત - માલ્થસનો સિદ્ધાંત	**94**

સામાજિક વસ્તીશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો – 1

નવી શિક્ષણ નીતિ મુજબ યુ.જી.સી. સૂચિત (NEP 2020)

નવા અભ્યાસક્રમાનુસાર શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ માટે

(બી.એ. સેમેસ્ટર-1)

Major & Minor SO1

સમાજશાસ્ત્રનો પરિચય

Introduction of Sociology

GOVIND GURU PRAKASHAN

ડૉ. કામિની બી. દશોરા

Scanned with CamSca

નવી શિક્ષણ નીતિ મુજબ યુ.જી.સી. સૂચિત (NEP 2020)
નવા અભ્યાસક્રમાનુસાર શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ માટે

(બી.એ. સેમેસ્ટર-1)

Minor SO 2

ભારતીય સમાજ

(INDIAN SOCIETY)

Since 2016 GOVIND GURU PRAKASHAN

ડૉ. કામિની બી. દશોરા

Scanned with OKEN Scanner

શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરાના પ્રથમ વર્ષ B.A.
Sem-I સમાજશાસ્ત્ર વિષયના વિદ્યાર્થીઓ માટે જૂન-2023થી
અમલમાં આવેલ નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર
(યુ.જી.સી. સૂચિત NEP-2020 મુજબ)

સમાજશાસ્ત્ર : B.A. SEM-I
MAJOR (BA23MJ1SO2)

ભારતીય સમાજ
(Indian Society)

ડૉ. કામિની બી. દશોરા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
(M.A., MSW, MPhil, Ph.D GSET)
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, આદિવાસી આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, સંતરામપુર

GOVIND GURU PRAKASHAN

ગોવિંદ ગુરુ પ્રકાશન : ગોધરા
E-mail : govindguruprakashan@gmail.com
Phone : 8320163535

Scanned with OKEN Scanner

BHARTIYA SMAJ
by Dr. Kamini B. Dashora

ISBN : 978-93-93504-15-9

પ્રકાશક
ગોવિંદ ગુરુ પ્રકાશન
બગીચા સામે, ગોધરા. ફોન : 8320163535

*

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2023

*

કિંમત : ₹ 120 /-

*

લેસર ટાઈપ સેટિંગ
સ્ટાઈલસ ગ્રાફિક્સ : 4/23, ઇલોરા કોમ. સેન્ટર, અમદાવાદ

*

મુદ્રક
રાજ ઑફસેટ : શાહપુર, અમદાવાદ

:: ચેતવણી ::

આ પુસ્તકના કોઈ પણ લખાણ કે તેના કોઈ પણ ભાગનો તેમજ શૈલી, ગોઠવણી તથા રજૂઆતનો બીજા કોઈ પણ પાઠ્યપુસ્તક, ગાઈડ, મેગેઝિન, સજેશન, કસોટીપત્ર, પેમ્ફલેટ્સ કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના સ્વરૂપે છાપવાં કે ઉપયોગ કરતાં પહેલાં લેખક અને પ્રકાશકની લેખિત પૂર્વ મંજૂરી મેળવવી ખાસ આવશ્યક છે.

:: પ્રકાશકની નોંધ ::

ગોવિંદ ગુરૂ પ્રકાશન દ્વારા પ્રકાશિત આ પ્રકાશનમાં શક્ય તેટલી ચોકસાઈ રાખી વિષયને ન્યાય આપવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં, કોઈ સંભવિત ત્રુટિ કે હકીકત દોષ રહી ગયેલ હોય તો તેને કારણે પરીક્ષામાં પરિણામો તેમજ અન્ય કોઈ બાબતો અંગે લેખક/પ્રકાશકની કોઈ જવાબદારી રહેતી નથી.

Conference Proceedings

International Conference on Standardizing Management Practices: Challenges & Opportunities (ICSMP-2021)

CHIEF EDITOR
Prof. Hanuman Prasad

EDITOR
Prof. Meera Mathur

ASSOCIATE EDITORS
Ms. Ranu Nagori
Ms. Twinkle Jain
Ms. Shubhra Jain

ISBN: 978-93-90863-70-9

Faculty of Management Studies
Mohanlal Sukhadia University, Udaipur, Rajasthan, India

Scanned with CamSca

FOREWORD

Tele/Fax: 0294-[illegible] (O) [illegible] (R) [illegible] (M)
E-mail: [illegible]

Mohanlal Sukhadia University
University Campus, Udaipur-313 001 (Rajasthan)

मोहनलाल सुखाड़िया विश्वविद्यालय
विश्वविद्यालय परिसर, उदयपुर-313 001 (राजस्थान)

Prof. Amarika Singh
Vice-Chancellor

No. PSVC/MLSU/2021/
Date : 16-12-2021

FOREWORD

I am pleased to know that Faculty of Management Studies is coming up with the Conference Proceedings of the International Conference on "Standardizing Management Practices: Challenges & Opportunities" (ICSMP-2021) conducted by Faculty of Management Studies, Mohan Lal Sukhadia University from 12th August, 2021 to 14th August, 2021. The Conference proceedings titled "Standardizing Management Practices: Challenges & Opportunities (ICSMP-2021)" is a sincere effort to guide the business organizations to develop knowledge about standardizing management practices along with the challenges and opportunities faced by them. I am happy to know that participants have presented a wide-ranging approach of challenges and opportunities faced by business enterprises while systematizing management practices. They have drawn from a global selection of examples to show the universality of many business practices along with set exercises to help the readers on their way. Such scholarly literature would definitely be a milestone for various upcoming or established ventures & start-ups. This is a must read for every manager as well as employees.

I extend my wishes for the success of this significant contribution to Editors of the Conference Proceedings, Prof. Hanuman Prasad, Ms. Renu Nagori, Ms. Twinkle Jain and Ms. Shubhra Jain. I strongly anticipate that the Proceedings will be liked by the readers and will be circulated widely bringing recognition and achievement to the Mohanlal Sukhadia University as a whole.

(Prof. Amarika Singh)

Scanned with CamScanner

GREEN FINANCE: THE FUTURE PROGRESS, OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN INDIA

*Mohammad Ishak G. Patel

*Associate Professor, Aadiwasi arts and Commerce College, Santrampur

ABSTRACT

In recent era our country is more focusing on economic development and GDP without Considering the environmental changes and sustainable development. Recently entire world is suffering from environmental pollution and climatic changes. It is the late time to focusing on Coping with climate changes; reduce the environmental pollution and creating pleasant coexistence between people and nature to have a sustainable development of the global economy and society. The term green finance consists of two words "green "and "finance" both of which are controversial issues. Green finance is the innovative financial pattern adopted by the country to integrate environmental protection with economic development and profit. In this study the researcher is focusing on the recent trends, opportunities, challenges, various investment avenues of Green Finance in India and to analyze in the path of green finance and to know the target achieved till date from the initiative taken by the Indian government of India. From the analysis it is clear that India has to focus more on to green finance and have to contribute more to infrastructure funding to attain the sustainable development goal.

Keywords: *Green finance, Sustainable development, Economic profit*

INTRODUCTION

Economic growth of any country depends upon the economic condition which includes declination of poverty; generate employment opportunities which give a direct stead line for economic growth. Above all, traditional methods have exploited the natural environment and have faced a drastic climate change which reduced the ability of curtailing the future generation needs. So, growth with sustainability has become significant to meet the sustainability. A hugeamount is required to implement policies of climate change. India's acceptance towards sustainable development goals by developing 17 goals and submitted the intended nationally determined contribution (IMDC) in Paris agreement. In order to achieve this goal India requires a huge contribution of USD 2.5 Million minimum to curtail its climate change actions by 2030. For this contribution from public sector is not sufficient for Investment. A collaboration of private sector investment in large ratio we needed to attain 2030 target and 17 sustainable development goals. Green finance is the recent medium through which government from various countries adopt sustainability as it includes both public and private finance. Green finance is the investment initiative in environment friendly Projects. This instruments are designed with motive to skyrocket the opportunity on eligible projects for revenue generation and capital structure on the most adequate source of Debt and equity. Green finance is a market based investing initiative to optimise the usage of environmental programmes in order to drive business policies and decisions. In next 20 years, government initiative requires a huge Investment wherein the contribution of private sector demand is much higher basically in the current government intervention in finance.

Hence green economy, with the new driving force of "Green" for overall growth in the Economy by reducing environment pollution initiating green technology and enhancing awareness among the investors to promote green investment towards economic sustainability and growth.

Scanned with CamSca

1. GREEN FINANCE: THE FUTURE PROGRESS, OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN INDIA
Mohammad Ishak G. Patel *1*

2. RURAL MARKETING IN INDIA- A PROSPECTIVE & PROMISING MARKET
Anil Kumar Hagargi, Rajnalkar Laxman *9*

3. UNDERSTANDING THE EFFECT OF RELATIONSHIP MARKETING AND CUSTOMER LOYALTY: EVIDENCE FROM BANKING SECTOR IN CHENNAI
G. Sakunthla Devi, G. Rajesh Kumar *15*

4. A STUDY ON EXPLORING FACTORS IMPACTING ONLINE SHOPPING BEHAVIOUR
Archana Prakash, Naveen Kumar *22*

5. STANDARDIZING MANAGEMENT PRACTICES: "CHALLENGES AND OPPORTUNITES" (ICSMP-2021) (OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN AUGMENTED INTELLIGENCE IN HR IN INDIA)
Meera Mathur, Dilip Kumar Madtwal *29*

6. EMPLOYEE ENGAGEMENT: FACTORS AND RECOMMENDATIONS FOR ENHANCING EMPLOYEE ENGAGEMENT DURING COVID-19 PANDEMIC
Sunandita Kundu, Snehashis Nag *34*

7. RELEVANCE AND IMPLICATION OF INDIAN ETHOS IN STANDARDIZING HUMAN RESOURCE MANAGEMENT PRACTICES
Arabinda Debnath, Kriti Phukan *44*

8. STRESS AND BURNOUT IN INDIAN BANKING SECTOR: A SYSTEMATIC REVIEW OF LITERATURE
Shabnam Khanam *56*

9. ACCULTURATION: INNOVATION AND ADAPTATION TECHNIQUE OF ORGANISATION
Reema Das, Chandranshu Sinha *67*

10. HUMAN RESOURCE ACCOUNTING: A NEW PERSPECTIVE IN THE FIELD OF ACCOUNTING
Dhaval A. Zala, Bhavsinh M. Dodia *73*

11. TOP-2 MACRO-ECONOMIC FACTORS CONTRIBUTED TO PANDEMIC
Goparaju Purna Sudhakar *80*

12. FINTECH: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES BEYOND THE POST COVID WORLD
Nang Biak Sing, Rajkumar Giridhari Singh *97*

Scanned with CamSca

गुजराती दलित कविता

चयन, हिंदी अनुवाद एवं संपादन

मालिनी गौतम

गुजराती दलित कविता

चयन, संपादन एवं अनुवाद
मालिनी गौतम

साहित्य अकादेमी

Gujarati Dalit Kavita: A collection of Gujarati Dalit Kavita, compiled, edited and translated into Hindi by Malini Gautam, Sahitya Akademi, New Delhi (2022). ₹ 170/-

Copyright © Sahitya Akademi

कॉपीराइट © साहित्य अकादेमी

Malini Gautam (1972) : Compiler, Editor & Translator

मालिनी गौतम (1972) : चयन, संपादन एवं अनुवाद

Genre : Poetry

विधा : कविता

Published by Sahitya Akademi
First Published : 2022

साहित्य अकादेमी द्वारा प्रकाशित
प्रथम संस्करण : 2022

Price : ₹ 170/-

मूल्यः एक सौ सत्तर रुपए

ISBN : 978-93-5548-229-7

सर्वाधिकार सुरक्षित। साहित्य अकादेमी की अनुमति के बिना फोटोकॉपी, रिकॉर्डिंग या किसी अन्य सूचना-भंडारण एवं पुनः प्राप्ति प्रणाली सहित किसी भी इलेक्ट्रॉनिक या मैकेनिकल माध्यम से इस पुस्तक के किसी भी अंश का पुनरुत्पादन अथवा उपयोग नहीं किया जा सकता।

साहित्य अकादेमी

प्रधान कार्यालय: रवींद्र भवन, 35, फ़ीरोज़शाह मार्ग, नई दिल्ली-110 001
secretary@sahitya-akademi.gov.in | 011-23386626/27/28

विक्रय अनुभाग: 'स्वाति', मंदिर मार्ग, नई दिल्ली-110 001
sales@sahitya-akademi.gov.in | 011-23745297, 23364204

कोलकाता: 4, देवेंद्रलाल ख़ान रोड, कोलकाता-700 025
rs.rok@sahityaakademi.gov.in | 033-24191683/24191706

चेन्नई: मेन बिल्डिंग, गुना बिल्डिंग्स (द्वितीय तल), 443(304), अन्नासालइ, तेनामपेट, चेन्नई-600 018
chennaioffice@sahitya-akademi.gov.in | 044-24311741

मुंबई: 172, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय मार्ग, दादर, मुंबई-400 014
rs.rom@sahitya-akademi.gov.in | 022-24135744/24131948

बेंगळूरु: सेंट्रल कॉलेज परिसर, डॉ. बी.आर. आंबेडकर बीधी, बेंगळूरु-560 001
rs.rob@sahitya-akademi.gov.in | 080-22245152/22130870

शब्द संयोजक: ललित मोहन, नई दिल्ली
मुद्रक: पुष्पक प्रेस प्रा. लि., ओखला इंडस्ट्रियल एरिया फेस-1, नई दिल्ली-110020

वेबसाइट: www//sahitya-akademi.gov.in